

ԻՇԽԱՆ
ԿՈՍՏԱՆՆՈՒԼ
ԱՂԵՒՄԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԲԵՆԷԴԻԿՏԻՆՆԵՐ
1847—1907

Նոյնը ուսերէն լեզուով քանդակուած է արեւմտեան ճակատին:

ՍՏԵՓԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

Հասարակական գործիչ: 1912—1913 թուականին Մոսկուայում հրատարակուած է «Ճանապարհի վրայ» քաղաքական-հասարակական թերթը: Մոսկուայում կազմակերպուած է որբերի եւ գաղթականների հայկական ընկերութիւն եւ երկար տարիներ վարում նախագահի պաշտօնը: 1919 թուին խորհրդարանի անդամ: Թաղուած է Վանքի Մայր եկեղեցում: Հողակոյտի վրայ ոչ քար կայ, ոչ էլ որեւէ արձանագրութիւն:

(Շարունակելի:)

Ա. ԵՐԵՄԵԱՆ

ODULFUS VAN DER VAT P. DR. THEOL. O. F. M., Die Anfänge der Franziskanermissionen und ihre Weiterentwicklung im nahen Orient und in den mohammedanischen Ländern während des 13. Jahrhunderts. 8°, III—XI + 267, 1934. Franziskaner-Druckerei, Werl i. Westf.

Սոյն գրութիւնը 5 զլուխներու մէջ կը պարզէ Փրանկիսկեաններու առաքելական գործունէութիւնը ժ.Գ. դարուն մերձակայ արեւելքի եւ մասնատական երկիրներու մէջ:

Աշխատասիրութեանս մէջ հիւսուած փոքրիկ հատուածը «Փրանկիսկեանները Հայաստանի մէջ» բաւական եղաւ հետաքրքրական ակնարկով մը թերթելու գործը:

Առաջին զլուխը (1—38) նիւթ ունի ընդհանրապէս Փրանկիսկեան առաքելութեան ծագումը, մղիչ ոյժը եւ նպատակը. իսկ յաջորդ զլուխներու մէջ խիստ քննադատական աչքով եւ պատմական լոյսի տակ կը մերձենայ հեղինակը յառաջագիր նիւթին եւ փայփայուած աւանդութիւններու վրայ միայն հաւանականութեան եւ նոյն իսկ ոչ իրականութեան կնիքը կը դրոշմէ:

Գրութեանս մէջ կը հանդիպինք՝ հոգիներու փրկութեան գործին նուիրուած, դաստիարականով տարուած եւ գաղափարակա-

նով տոչորող անձինքներու, որոնք իրականութեան եւ արդելքներու վրայէն կը թուչին: Գիտաւոր աստղերու նման Փրանկիսկեան առաքելները մերձակայ արեւելքի հորիզոնը, Սիւրիա, Հայաստան, Վրաստան, Թաթարիստան, մինչեւ Եգիպտոս պահ մը լուսաւորելէ ետք կ'ոչնչանան, կ'անհետանան, կը մարտիրոսանան:

Որով չնչին արդիւնք յառաջ կը բերէ այս շրջանի առաքելական գործունէութիւնը: Եթէ նկատի առնենք առաքելներու նուազ պատրաստութիւնը եւ ուրիշ ներքին ու արտաքին արդելքներ, ոչ միայն հասկնալի, այլ նաեւ քիչ մըն ալ բնական կը գտնենք — հակառակ դիւցադնական եւ մարտիրոսական ճիւղերու — ձեռք բերուած նուազ արդիւնքը: Արդիւնք մը սակայն որ դործնականին անհրաժեշտ կամուրջը պէտք է նկատել անդրադոյն փորձերու եւ յաջողութիւններու:

Հեղինակը 117—123 էջերու մէջ խտացուցած է ինչ որ մեր պատմական Հայաստանի հետ կապ ունի: Սոյն էջերը միայն կը թարգմանենք: Աղբիւրները եւ ծանօթութիւնները տես անդ էջ 117—123:

«Փրանկիսկեաններու դէպի Փոքր Հայաստան ըրած առաջին քայլին մասին խօսող մատենագրութիւնը զմեզ անորոշութեան մէջ կը թողու: Հոյցապֆէլ (Holzapfel) այս առաջին շարժումը այն եղբայրներու կը վերագրէ, որոնք 1247ին քահանայապետական նուիրակին Անդրէաս Պերուճիայի (Perugia) ընկերանալով Հայաստան եկած էին. ենթադրութիւն մը, որ փաստէ զուրկ է: Աւելի հաւանական կրնայ համարուիլ Գոլուբովիչի (Golubovich) կարծիքը, թէ մօտ 1270ին արդէն Հայաստանի մէջ Տարսոսեան հսկիչներ կային, Ս. Երկրի ազդեցութեան տակ, եւ 3 վանքեր ունէին: Այս կարծիքը կը հիմնուի Հունգարական Հաստատութիւններու Շարքին վրայ (Series provinciarum Hungarica), ուր 34 ծանօթ վանական կայաններէ զատ կը յիշուին 3 տուներ: Սակայն իբր բացարձակ ստոյգ պէտք է նկատել որ հոս ոչ թէ Կիլիկեան Տարսոն նաւահանգիստ քաղաքը կամ Փոքր Հայաստանի պետութիւնը կ'իմացուի, այլ Թաթարիստան եւ Թաթարներու պետութիւնը, երկիր մը որ այն ժամանակ ստէպ Տարսիս (Tarsis) կոչուած է: Նոր ենթադրութիւններու առիթ տուած է Գլասբերգերի (Glaßberger) ժամանակագրութեան մէկ տեղիքը, ուր Փրանկիսկեան-

ներու Սերաստիա — հայկական սահմանին սահմանակարեւոր վաճառականական քաղաքներէն միոյն մէջ — վանք հիմնելը՝ Մարկոս Մոնտէֆէլտրոյի (Montefeltro) կը վերագրուի: Այս տեղիքը եւ յիշեալ Փրանկիսկեանի մասին ուրիշ ծանօթութիւններ համեմատելով, Գոլուբովիչ ստիպուած կը տեսնէ Սերաստիոյ՝ Փրանկիսկեան վանքին շինութիւնը 1279ին դնելու: Թէ ինչքան անհաւանական է այս՝ պիտի տեսնենք, որովհետեւ Մարկոս Մոնտէֆէլտրո իր Սալիմբենէն (Salimbene) մտերիմ բարեկամին վկայութեան համեմատ, ինքզինքը 1248 տարուոյն արդէն «տարիքով յառաջացած կը նկատէր» եւ իրապէս 1284ին շատ խոր ծերութեան մէջ վախճանած է: Բաց աստի Սալիմբենէն կենսագրութեան մէջ, ուր Մարկոս բարեկամին կեանքը կը նկարագրուի, այսպիսի ճամբորդութեան մը յիշատակութիւն չկայ 1279էն ոչ յառաջ եւ ոչ ետքը: Միւս կողմանէ կարելի է դիւրաւ մեկնել, թէ ինչպէս Գլասբերգեր կրնար Մարկոս Մոնտէֆէլտրոն Սերաստիոյ վանքին հիմնադիր համարել:

Վանական ժողով մը 1292ին կ'որոշէր, որ ապագային Հայաստան Ս. Երկրի դատաւարներն ենթարկուի, սակայն ժողովը այս որոշումէն յայտնապէս ազատ կը կացուցանէ Սերաստիոյ վանքը, ուր կը յիշուի «որ եղբայր Մարկոս ժամանակէ մ'իվեր շինել սկսած է»: Այս Գլասբերգեր բառացի յառաջ կը բերէ, յիշեալ Մարկոս անունը Մարկոս Մոնտէֆէլտրոյին հետ նոյնացնելով: Բայց քիչ ետք պիտի տեսնենք, որ ժողովը որոշման մէջ ուրիշ Մարկոսի վրայ է խօսքը, որ տասնեակ տարի ետք դեռ նոր Հայաստան կու գայ:

Մեր կարծիքը հաստատելու համար, թէ 1279ին դեռ Հայաստանի մէջ Փրանկիսկեան հաստատութիւն մը գոյութիւն չունէր, կրնանք վերջ ի վերջոյ Բուրչարդ (Burchard) Գոմիլիկեան առաքելին ճամբորդական տեղեկութիւններն մատնանշել: Գոմիլիկեան հայրը 1283 թուականին, որչափ բոլոր երկուցիները կը ցուցնեն, Հայաստանի մէջ լատին կրօնաւորներու չէ հանդիպած:

1289 թուականին վերջերը Հայոց Հեթում Բ. Թագաւորը հաւանաբար Յովհաննէս Մոնտէկորվինոյէն (Montecorvino) առ այն զրգուած Kaimund Gaufredi, վանքի ընդհանուր առաջնորդէն, իր երկրին համար քանի մը եղբայրներ կը խնդրէ: Gaufredi սի-

րայօժար՝ այս նպատակին համար հինգ հայրեր կ'որոշէ՝ Liberatus, Angelus, Clarenus, Markus von Montelupone, Thomas եւ Angelus von Tolentino: Այս հինգ եղբայրներն առաջին Փրանկիսկեաններն են, որոնք մշտապէս Փոքր Հայաստան հաստատուած են: Երբ 1290ին Հայաստան կը հասնին, իրենց առաքելական կենցաղավարութեամբ շուտով թաղաւորին եւ պետութեան մեծամեծներուն յարգանքն ու սէրը կը քաշեն: Այնքան կը զրաւուի Հեթում, որ կ'որոշէ քաշուիլ պետական գործերէ եւ միանալ եղբայրներու հետ:

Սիս արքայանիստը հաւանականաբար եղբայրներու ընկալւայրն էր: Markus von Montelupone Հայաստանի մէջ ունեցած գեղեցիկ յաջողութիւններէն քաջալերուած՝ Սերաստիա վաճառականական քաղաքի մէջ վանքի մը շինութեան կը ձեռնարկէ:

Ակկոնի անկումէն ետք հայկական փոքրիկ պետութիւնը Սարակինոսներու առջեւ անպաշտպան էր: Թագաւորն որոշեց քրիստոնեայ Եւրոպայի օգնութեան դիմել: Իրապէս Հեթում 15 Յուլիս 1291ին Թովմաս Տոլենտինո (Tolentino) եւ Մարկոս Մոնտէ-Տոլենտինո (Tolentino) եւ Մարկոս Մոնտէլուպօնէ քանի մը հայ իշխաններու ընկերակցութեամբ Քահանայապետին, ինչպէս նաեւ ցուցեամբ Քահանայապետին, ինչպէս նաեւ Գաղղիոյ եւ Անգղիոյ արքունիքը կը զրկէ: Գաղղիա եւ Անգղիա մեկնող պատգամաւորութեան ձեռքը Նիկողայոս Գ. քահանայապետի յանձնարարական գրութիւններն 23 Յունուար 1292 թուականներն կը կրեն:

Պարիսի Փրանկիսկեան վանքի ընդհանուր ժողովի մէջ կը հանդիպինք այս պատգամաւորութեան:

Հոն հայ պարոններն, իրենց թագաւորին շնորհակալութիւնը կը յայտնեն ընդհանուր առաջնորդին, որ այնպիսի ճարտար եւ բարի եղբայրներ զրկած է իրենց երկիրը:

Հայ պատգամաւորութեան եւ երկու առաքելներու, ի մասնաւորի Մարկոս Մոնտէլուպօնէի ներկայութիւնը շատ կը նպաստէ տէլուպօնէի ներկայութիւնը շատ կը նպաստէ տէլուպօնէի ներկայութիւնը եւ Ս. Երկրի Հայաստանի Փրանկիսկեաններուն եւ Ս. Երկրի առաջնորդին յարաբերութիւններն պայծառացնելու: Կիլիկիայի հայրերու առաքելութիւնը մինչեւ այն ժամանակ ըստ երեւոյթի ինք իր մէջ առանձին խումբ մը կազմած էր՝ անմիջնորդական կախում ունենալով վանքի առաջնորդէն. հիմայ այս ժողովով Ս. Երկրի կը ստորագասուէր: Այս էր տուեալ լուծումը, որուն Թովմաս եւ Մարկոս հակա-

ուակ Ս. Երկրի կողմանէ տեսած անպատեհութիւններուն հաւանեցան :

Ինչ որ Սեբաստիոյ վանքին կը հայր, ապահով Մարկոս Մոնտէլուպօնէ, վանքին շինարարը, հաւանած պիտի ըլլայ, որ իր հաստատութիւնը Պարսկաստանի եղբայրներուն յանձնուի. որովհետեւ նոյնը Հայաստանի եղբայրներուն նուազ կը յարմարէր, նախ իրենց տէրութեան սահմանէն դուրս էր, երկրորդ դժուար էր այս կողմանէ ըստ բաւականի մարդ տեղաւորել հոն : Միջնակայեան մը ընդհակառակն այսպիսի կարեւոր վաճառականական եւ երթեւեկի կենդրոնի մէջ, ինչպէս էր Սեբաստիա, Թաթարներու ծաղկող առաքելութեան՝ անկասկած շատ օգտակար կրնար ըլլալ : Պարագայ մը բաց աստի որ որոշման մէջ բացայայտ շեշտուած է :

Այս նոր կարգադրութիւնը դժբախտաբար Հայաստանի եւ Ս. Երկրի մէջ յուսացուած խաղաղութիւնը յառաջ չբերաւ : Երբ Լիբերատոս Կիպրոս մեկնեցաւ, Նիկոսիայի (Nicosia) մէջ թէպէտ առաջնորդը սիրով ընդունեցաւ զինքը, սակայն Պափոսի (Paphos) եղբայրներն իբր նզովեալ կը վարուէին իր հետ :

Կիպրոսի վանքերու թշնամական լաւութեանը երթալով կ'աճէր քան կը նուազէր, որով որոշեցին կրօնաւորներն վերջ ի վերջոյ, որչափ ալ թաղաւորն փորձեց ետ կեցնել զիրենք, Հայաստան ցմիշտ թողուլ : Ասով 1293ին, ամէնէն ուշ 1294ի սկիզբները Փրանկիսկեաններու առաջին գաղթականութիւնը Հայաստանի մէջ կը վերջանայ :

Թէպէտ Հայաստանի մէջ այժմ Փրանկիսկեան վանքը գոյութիւն չունէր, սակայն Հեթում առիթ մը գտած էր, իր շատոնց ծրարած որոշումը գործադրելու եւ Փրանկիսկեաններու սքեմն առնելու : Իր վանական անունն էր եղբայր Յովհաննէս : Ո՛ւր վանք ընդունուած եւ ո՞վ զինքը զգեստաւորած էր — ենթադրելով թէ ընդհանրապէս կանոնական ընդունելութեան վրայ է խօսքը — չէ կարելի ստուգել : Նախ կարելի է Նիկոսիայի գաւառակալի վրայ խորհիլ, բայց հնարաւոր է որ ընդունելութիւնը Կոստանդնուպոլսոյ վանքին մէջ ալ եղած ըլլայ : Քիչ ետք Հե-

թում իր Սմբատ եղբորմէն վնասուելով բանտ կը նետուի. սակայն անոր կառավարութենէն ետք (1297—1298) կրկին պետութեան գործերն կը ստանձնէ : Նա Փրանկիսկեաններու հետ յարաբերութիւնները դարձեալ կը վերահաստատէ եւ 1299ի սկիզբները վանքի ընդհանուր փոխանորդէն ինքզինքը հանդիսապէս վանք ընդունիլ կու տայ : Սիսի իր թագաւորական պալատը վանքի վերածելով բազմաթիւ եղբայրներու հետ նորընծայութեան տարին կ'անցնէ : Առանց պետական գործերէ քաշուելու փոխանորդն չուզէր իր ուխտերն ընդունիլ : Հեթում կը համաձայնի, սակայն կաթողիկոսի եւ ազնուականներու զօրաւոր ընդդիմութեան կը հանդիպի :

1305ի ժամանակները Հեթում Կղեմէս Ե. քահանայապետէն հանդիսական պատգամաւորութեամբ թոյլտուութիւն կը ստանայ ուխտերն զնելով հանդերձ պետական գործերն յառաջ վարելու :

Հեթում կամ եղբայր Յովհաննէս 1307ին իր քաղաքական հակառակորդներէն դաւաճանութեամբ կը սպանուի :

Իր կեանքի ու գործերուն մասին զանազան են դատաստանները : Որքան ալ իր պատկերն ստուերներ ալ ունեցած ըլլայ — կ'երեւայ թէ միշտ հաստատակամ չէ եղած եւ իր թշնամիներուն հանդէպ նուազ ներողամիտ գտնուած է — սակայն իր ջերմեռանդութեան եւ միութեան անկեղծ կամքին մասին ոչ մէկ լուրջ կասկած կարելի է ունենալ :

Ապահովարար Հեթում Jacobus de Monteի առջեւ իր ուխտերն դրած է, որ 1301ին Thomas von Tolentinoի եւ ուրիշ տասը եղբայրներու հետ արեւելք ճամբորդութեան ելած էր :

Ըստաճներէն կը հետեւի թէ առնուազն 1298էն սկսեալ Հայաստանի Փրանկիսկեան հաստատութիւնը, հակառակ 1292ի որոշումին, Ս. Երկրին չէր վերաբերեր, այլ արեւելեան փոխանորդութեան : Սակայն 22 Յունիս 1311էն ի վեր, երբ Կղեմէս Ե. Հայոց նոր թագաւորին՝ Օշինի թոյլ տուաւ Ս. Երկրէն 6 եղբայրներ Հայաստան կանչել, կ'երեւայ թէ Հայաստան, ինչպէս նաեւ Սիսի վանքը, դարձեալ Ս. Երկրի իշխանութեան ենթարկուեցան :»

Հ. Ս. Ա.